

Kuipershaven 11 Dordrecht

Archeologisch onderzoek in het
17e-18e -eeuwse havenetablisement
'Hof van Hollandt'

M.C. Dorst

Ruimtelijke Realisatie /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

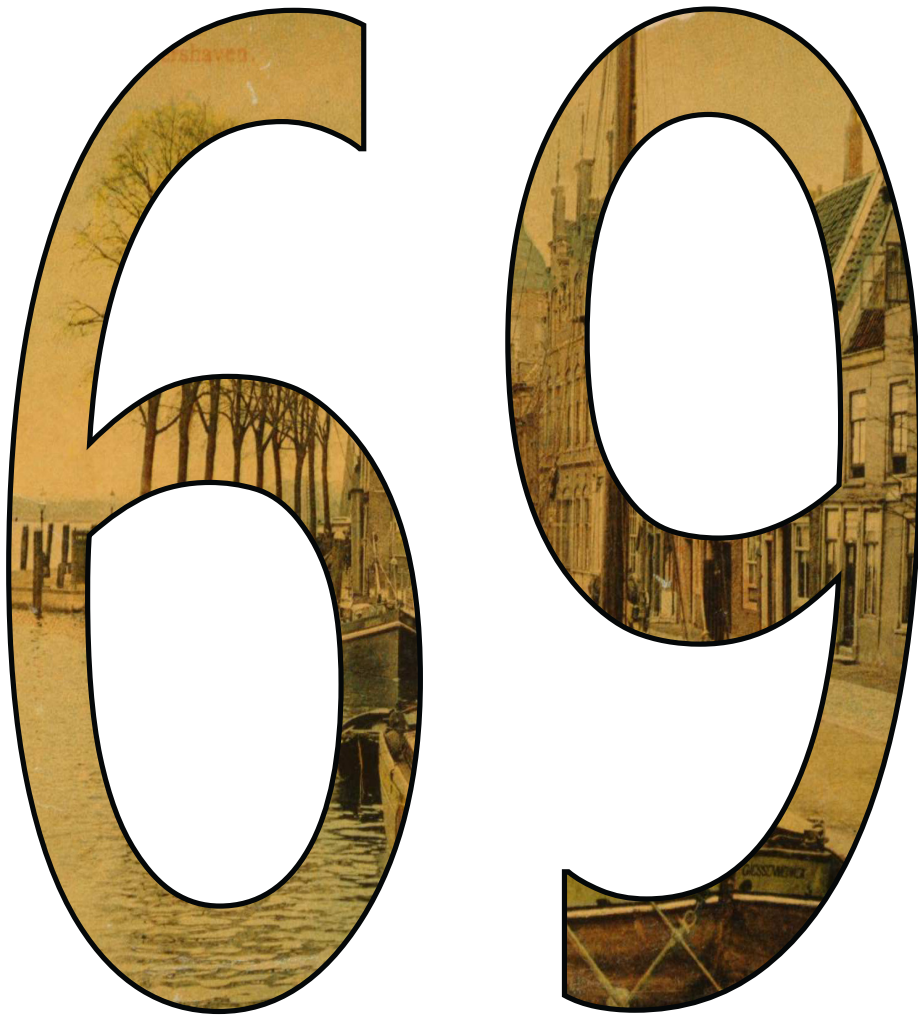

Dordrecht Ondergronds 69

Kuipershaven 11, Dordrecht

Archeologisch onderzoek in het
17e-18e -eeuwse havenetablissement
'Hof van Hollandt'

M.C. Dorst

2015

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Ruimtelijke Realisatie/Archeologie

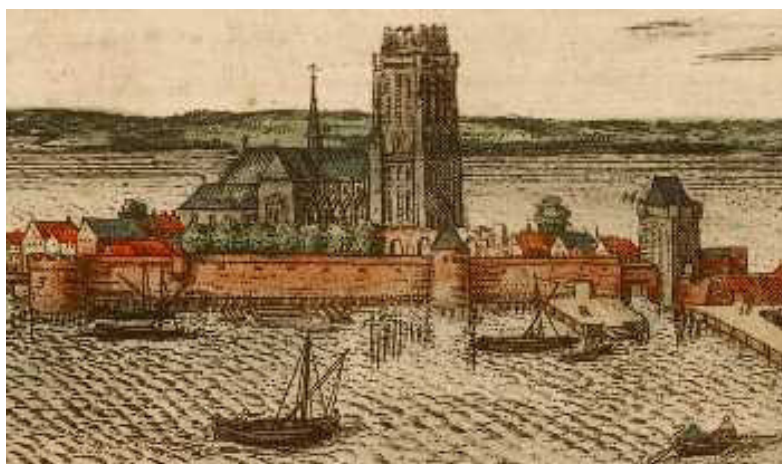

Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: D.B.S. Paalman
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: Drukkerij RAD
Uitgave: Gemeente Dordrecht, december 2015

Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Ruimtelijke Realisatie / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2015
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden	7
3. Bureauonderzoek	9
3.1 Archeologische verwachting	13
4. Veldwerk	15
4.1 Doel en vraagstellingen	15
4.2 Methoden	15
4.3 Onderzoekresultaten	15
4.3.1 Sporen	15
4.3.2 Vondsten	21
5. Conclusies	39
Literatuur	41
Begrippen en afkortingen	43

Enkele van de vondsten die onder de vloer zijn gevonden

1. Inleiding

1.1 Onderzoekskader

In september 2015 werd gestart met de renovatie en verbouwing van het pand Kuipershaven 11. Hierbij zijn bouwhistorische elementen uit verschillende bouwfases aan het licht gekomen. Deze historische waarden zijn door het team Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht gedocumenteerd. Het archeologisch onderzoek is, merkwaardig genoeg, uitgevoerd op de eerste verdieping. Hier bevond zich een 16^e/17^e -eeuwse plavuizenvloer met daarboven een jongere plankenvloer uit de 18^e eeuw. Tussen deze vloeren was een zand- en stoflaag aanwezig met verschillende kleine vondsten uit de 18^e eeuw. Het archeologisch onderzoek was gericht op deze vloeren. Beide zijn gedocumenteerd en het tussenliggende zandpakket is uitgezeefd op vondsten. Deze rapportage is de verslaglegging van het veldwerk en de analyse van het vondstmateriaal.

De gedocumenteerde vloeren en het zandpakket zijn na documentatie en met instemming van de Welstandscommissie verwijderd. Voorafgaand aan het veldwerk is een bureauonderzoek uitgevoerd.

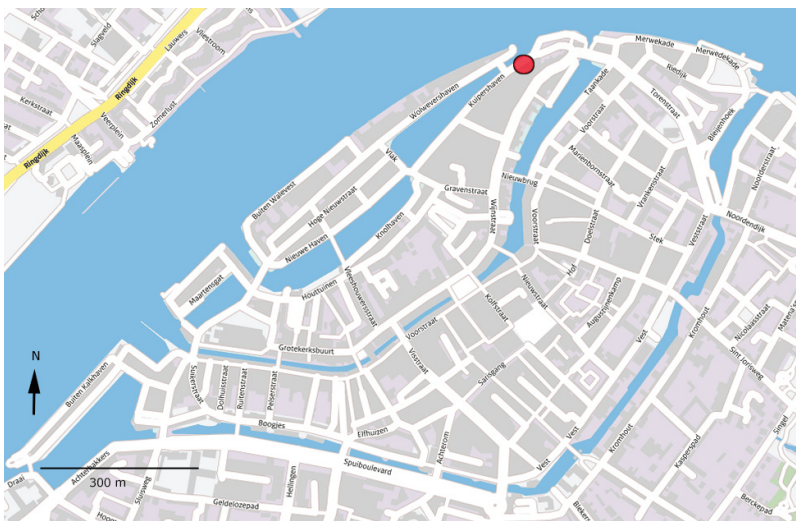
1.2 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Bureauonderzoek, archeologische veldwaarneming en zeeffonderzoek
Projectcode:	1508
ARCHIS:	Zaaknummer 3977696100
Periode:	Nieuwe Tijd; ca. 1575 – begin 20 ^e eeuw
Datum onderzoek:	29 september, 1 oktober 2015
Straat:	Kuipershaven 11
Provincie:	Zuid-Holland
Wijk:	Historische binnenstad
Toponiem:	Kuipershaven 11
Kaartblad:	38C
RD coördinaten:	105.470 / 425.860
Opdrachtgever:	n.v.t.
Contactpersoon:	n.v.t.
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling/Afdeling Ruimtelijke Realisatie
Medewerkers:	dhr. M.C. Dorst en dhr. J.A. Nipius
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. D. Wansink (Hoofd Ruimtelijke Ordening, namens B&W)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Archivering:	Digitaal: Archief Ruimtelijke Realisatie/Archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoog:	Archief Ruimtelijke Realisatie

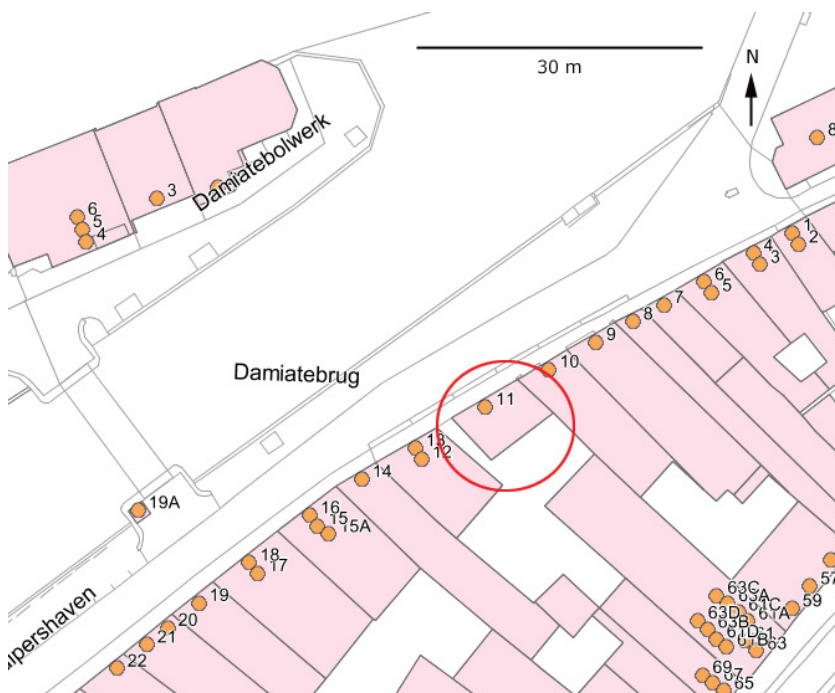
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden

De onderzoekslocatie in de historische binnenstad betreft het pand Kuipershaven 11 (afb. 1 en 2). Veranderingen zijn enkel in pandig aangebracht. Deze archeologische rapportage heeft alleen betrekking op enkele bouwhistorische elementen die bij de verbouwing zijn verwijderd. Het gaat om enige vloerniveaus op de eerste verdieping en een zandlaag die tussen twee van deze vloeren aanwezig was. De bovenverdieping heeft een lengte van 8 m en is licht trapeziumvormig: de westelijk binnenmuur is 6 m lang, de oostelijke binnenmuur heeft een lengte van 5 m. Een strook langs de zuidmuur is niet onderzocht, deze is in recente tijden geheel verbouwd. In de zuidwesthoek bevond zich oorspronkelijk een spiltrap. Bij een verbouwing is direct ten oosten daarvan de huidige trap naar de eerste verdieping aangelegd. In deze strook waren de oudere vloeren en de tussenliggende zandlaag niet meer aanwezig.

Afb. 1. Locatie van het onderzoeksgebied Kuipershaven 11 (rood).

Afb. 2. Locatie van het onderzoeksgebied in detail (rood).

3. Bureauonderzoek

Het onderzoeksgebied betreft het gemeentelijk monument Kuipershaven 11. Tot omstreeks de 16^e eeuw bestaat de straat Kuipershaven uit de middeleeuwse stadsmuur die de grens vormt tussen de stad en de Oude Maas. De bebouwde percelen in dit deel van de stad bestaan tot dan uit het oude, middeleeuwse bebouwingslint aan de Wijnstraat. Hier staan grote koopmanshuizen met achtererven die tot aan de stadsmuur lopen. Het perceel van het onderzoeksgebied behoorde tot het huis (en herberg) Den Toelast aan de Wijnstraat 61-63, nu Bordeaux genoemd.

Rond het einde van de 16^e eeuw blijkt achter de huizen aan de Wijnstraat bebouwing aanwezig. Deze vormt een nieuw bebouwingslint aan de waterkant. De bebouwing kan ten dele al dateren uit de Middeleeuwen, aangezien ook de middeleeuwse Drenckwaerts- of Alaert van Wijngaertdoren zich in dit bebouwingslint bevindt. Resten hiervan zijn nu nog aanwezig in het pand Kuipershaven 37. Het merendeel van de vroegste bebouwing in dit bebouwingslint zal echter dateren uit de 16^e eeuw. In het deel waarin de huidige Kuipershaven 11 ligt, zijn twee panden weergegeven die net als het onderzoeksgebied parallel aan de straat georiënteerd zijn (afb. 3, paarse pijlen).

Afb. 3. Uitsnede van een kaart van Guicciardini uit 1581 waarop de bebouwingssituatie aan de latere Kuipershaven te zien is. Eén van de twee parallel aan de straat georiënteerde panden is mogelijk Kuipershaven 11 (paars). In deze periode behoorde het nog tot het perceel/huis aan de Wijnstraat 61-63.

Met de aanleg van de Wolwevershaven in 1609 vervalt de functie van de stadsmuur op deze locatie. De muur wordt afgebroken. Hierdoor ontstaat ruimte voor een kade die in 1620 de Nieuwe Opslach wordt genoemd.¹ De kade van de Kuipershaven tussen de Schrijversstraat en de Palingstraat lag in het tweede quartier van Dordrecht en werd in de 17^e eeuw de *Engelsche kaeije of cleijne Vischmarckt* genoemd. De eerste naam is afgeleid van het feit dat de schepen die op Engeland voeren hier hun ligplaats hadden. De tweede is afgeleid van de (zoetwater) vismarkt die hier gehouden werd. Tot in de 19^e eeuw wordt deze ook wel *Boerenvischmarckt* genoemd.

De huidige bebouwing dateert (in onderdelen) vanaf het laatste kwart van de 16^e eeuw. De dendrochronologische analyse van een houtmonster uit de kap van Kuipershaven 11 leverde een datum op van 1518, maar dit is niet overeenkomstig de schriftelijke gegevens in het Kohier van de Tiende Penning uit 1561.² Waarschijnlijk is dus sprake van hergebruikt hout. Vooralsnog kan worden uitgegaan van een bouwdatum tussen circa 1561 en 1581.

1 A. Balm-kok 2015.

2 A. Balm-kok 2015. De tiende penning was een 16e-eeuwse belastingheffing op inkomsten uit vermogen. Over het algemeen vormen de kohieren van de tiende penning één van de belangrijkste archiefbronnen om onroerende goederen te lokaliseren.

Enkele bouwelementen, waaronder sierpapier op de eerste verdieping, zijn te dateren in de tweede helft van de 16e eeuw. De huidige situatie is identiek met de bebouwing zoals die te zien is op de kadastrale minuut van 1811-1832 (afb. 4).

Van het pand is vanaf 1608 de bewoningsgeschiedenis bekend.³ In een verkoopakte staat vermeld dat marktschuitevoerder Jan Jansz. Verveer aan Jacob Craentgens verkoopt *"..domum cum suis genaempt Den Toelast staende en gelegen omtrent het Groothoofd, mitsgaders het cleijn huijsken ende erve met de lootse ende erve naast en achter den voorzegde huize van den Toelast"*.

Het genoemde kleine huisje met erf en loods is de huidige Kuipershaven 11 en deze deed dienst als dependance. Jacob Craentgens was herbergier in De Toelast en hij overleed in 1612. De herberg was in de 17e eeuw blijkbaar één van de sjiekere etablissementen voor de welgesteldere reizigers. Onder andere prins Maurits was een regelmatige gast en op 12 november 1612 verbleven (als gast van de Oranjes) de prins van Portugal en graaf Hendrik en hun gezelschap in deze herberg.

Op 10 maart 1615 wordt het bezit De Toelast verkocht aan Maeijken Paets, de weduwe van wijlen Matheeus Trip. In 1629 erft Mathijs Paets, waard in De Toelast, het huis en *"...mitsgaders den spijcker [=pakhuis] daer aenbehoorende staende ende gelegen ontrent tgroothoofd.."*. Het pandje Kuipershaven 11 behoort nog steeds tot De Toelast en was toen blijkbaar in gebruik als pakhuis.

In 1651 wordt het achterdeel met het kleine huisje gekocht door de weduwe van Jan van Diemen: *"...het huijs ende erffve met sijnen toebehooren staende opt Groothoofd aen de havensijde tegens over de herberge van den Toelast."*. Zij was degene die een uithangbord aan de gevel bevestigde: *"...daer uijthanght het Hof van Hollandt."*.

Waarschijnlijk was er vanaf deze datum sprake van een zelfstandig bedrijf in het pand. De nieuwe haven liep vermoedelijk erg goed en de toeloop van arbeiders en bezoekende schippers zorgde blijkbaar voor een goede klandizie. Uit een latere boedelinventarisatie bij een testament weten we dat dit bedrijf een winkel in tabakswaaren was die ook nevenproducten verkocht als schrijfwaren, gewichten, touw ect. Het is goed mogelijk dat er ook sprake was van een tapperij (eventueel met logement).

In 1688 wordt het bezit De Toelast daadwerkelijk gesplitst. Op 17 februari kopen de zwagers Govert Denijs en Jan Jansz. van de Schaar: *"...een geheel huijs ende erve staende ende gelegen op de haven recht tegenover de Rivier Vismarct daer uijthanght 'het hof van Hollandt' streckende van vooren uijt de straet tot achter tegens het erff van de huijse genaemt 'den Toelast' tusschen den ganck van de Toelast aen d'eene ende thuijs van Geerit Vingerhoet aen ander sijde."*.

Op dezelfde dag koopt wijnkoper Jacob Jacobsz. te Rotterdam: *"...een geheel huijs ende erve met sijnen toebehooren van out genaemt 'den Toelast' staende ende gelegen in de Wijnstraet ontrent het Grootenhoofd tusschen den huijse van Samuel de Jager, cuijper aen d'eene ende thuijs van Geerit Vingerhoet aen de andere sijde, steckende voor uijt de straet tot achter tegens het koockhuijs vant jegenwoordich vercocht aen Govert Denijs en Jan van der Schaar."*

In 1703 verdelen de zwagers hun totale bezit en komt de winkel Het Hof van Holland geheel in bezit van Govert van Nijse. Tien jaar later verkoopt hij het aan Jan Pietersz. van der Sluijs uit Geertruidenberg.

In de boedelinventarisatie die voor zijn testament (1726) wordt opgemaakt, is sprake van: *"..den tabaks-winkel.."*. Andere producten die genoemd worden zijn garen, schrijfgerei, trechters, glazen en flessen, gieters, klompen, kaatsballen, viskaar en *"eenig bier aan de loop"*. De mogelijkheid bestond dus om iets te drinken in het pand. Uit de inventarisatie van het baar geld in de kassa blijkt dat er sprake is van een grote diversiteit.

In de boedelinventaris wordt ook vermeld dat er op de zolder turf, kaarsen, een partij schoppen, [h]oosvaaten en houte suiijgers waren opgeslagen. Het voorhuis was in gebruik als tabakswinkel en er was een keuken met de 'gebruikelijke' inhoud. De eerste verdieping werd

³ A. Balm-kok, 2015, ongepubliceerd bewonersonderzoek, samengevat weergegeven in Dordrecht Monumenteel nr. 56, juli 2015.

gebruikt als 'mooie kamer' met een *sakerdane* (teakhout) *kast*, gordijnen en rabatten voor de bedstede, maar ook voor de ramen, rabat voor de schoorsteen en schilderijen aan de muur.⁴

Op 1 december 1750 koopt Nicolaas van der Sluijs als gemachtigde van zijn zwager Cornelis privé: "...de helft in een geheel hujs en erff staande en gelegen op de klijne off soogenaamde boerevismarkt genaamt het hoff van Holland bij 't Groothoofd belent het pakhuijs".

In 1757 koopt hij nog eens een achtste deel van Pieter de Koning: "...een agtstepart [$\frac{1}{8}$] deel in een huis en erf staande en gelegen. omtrent 't Groothoofd aan de Boerevismarkt genaamt off daer uijthangt 't Hoff van Holland'...".

Na het overlijden van Nicolaas wordt het pand door de weduwe verhuurd aan Gijsbert de Kraaij die het in 1778 koopt. In 1783 blijkt het huis in bezit van Juffrouw Cornelia Buijtenhek, weduwe van Gijsbert de Kraaij die zich dan tot het plaatselijke Gerecht wendt: "Dat zij suppliant geerne logement en slaapsteede zoude houde, ten haren huijse op de Boerevismarkt van ouds genaamt 'het hof van Holland'."

Dit recht wordt even later verleend en is er dus sprake van een logement in het pand. Op 5 januari 1807 worden in het logement Bellevue aan het Groothoofd de voorwaarden opgesteld voor de veiling van het pand: "Een hegt, sterk en wel ter nering staande huis en erf waar in de tapnering zedert veele jaare met goed succes is gedreven, staande en gelegen binnen de stad Dordrecht op de zogenaamde Boerevismarkt getekend letter B 317 belend het huis van den heer N.W. van Duuren aan de ene en de uitgang van de raffinaderij 'den Toelast' aan de andere zijde.

Aangezien het naastgelegen pand Kuiperhaven 10 volgens de kadastrale minuut in bezit was van Abraham Duren en de gang aan de andere kant de doorgang naar De Toelast was, gaat de bovengenoemde vermelding met zekerheid over Kuipershaven 11. Op basis hiervan kunnen we aannemen dat de naam 'Hof van Holland' (vanaf 1651) refereert aan de winkel, mogelijk al gecombineerd met een tapperij/logement. In 1807 wordt het pand verkocht aan schipper Wessel Krul, zelf woonachtig aan de Turfsteiger, die het volgens de kadastrale minuut van 1832 in dat jaar ook nog in bezit had (afb. 4). Het is niet duidelijk of hij het logement liet voortbestaan, of dat het vanaf 1807 als woonhuis in gebruik is genomen.

Afb. 4. De bebouwingssituatie weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832.

4 Mondelinge mededeling mevr. A. Balm-Kok, (RAD 20-888 akte 69).

De situatie in 1832 is vergelijkbaar met de huidige bebouwing zoals weergegeven in afb. 2. Het pand Kuipershaven (hier kadastraal nr. 764) is dan nog in bezit van schipper Wessel Krul.

De oudste foto's van het pand dateren uit het begin van de 20^e eeuw. Op een prentenkaart die dateert uit de periode 1900-1906 is het pand goed in beeld (afb. 5). Rechts naast het pand is een poortje te zien dat toegang geeft tot de gang naar het Huis De Toelast aan de Wijnstraat 61-63. Bovenin de poort staat *Bordeaux*. Dit verwijst naar de wijnfirma van de familie Van Oldenborgh, die het pand vanaf 1825 in bezit had. Op de gevel van Kuipershaven 11 is een bord te zien met een helaas onleesbare tekst. Dit geeft wel aan dat er in het pand waarschijnlijk nog wel bedrijf wordt gehouden, waarbij het vermoedelijk nog gaat om horeca.

Afb. 5. Kuipershaven 11 op een prentenkaart uit 1900-1906 (zwarte pijl, RAD archiefnr. 552_402007).

Op een bouwbestek uit 1936 is te lezen dat op de begane grond een café aanwezig was. De eerste verdieping is, aan de havenzijde, onderverdeeld in twee kamers (afb. 6). In deze periode bevond zich in de noordelijke kamer een haard. Oorspronkelijk was er een spiltrap in de zuidoosthoek aanwezig. Deze is tijdens de verbouwing in 1936 verplaatst naar het midden van het pand, zoals nu nog het geval is.

Afb. 6. Eerste verdieping van Kuipershaven 11 in het bouwbestek uit 1936, met daarbij de situatie vóór en ná de verbouwing (RAD archiefnr. 12423).

Op een foto uit de periode 1955-1960 is te zien dat er in 50 jaar weinig veranderd is (afb. 7). Het bord aan de gevel is niet meer aanwezig, maar op de ramen is te zien dat in het pand nog steeds een café is gevestigd.

Afb. 7. Kuipershaven 11 in de periode 1955-1960 (RAD archiefnr. 554_31791).

3.1 Archeologische verwachting

Op basis van een bouwhistorische verkenning in 2014 was al bekend dat in het pand nog relatief veel bouwhistorische elementen uit de oudste fases (16e-17e eeuw) van het pand aanwezig zijn.⁵ Het archeologisch onderzoek was gericht op het verzamelen van de vondsten uit het zandpakket tussen de vloeren op de eerste verdieping. Deze vondsten zijn door de kieren en gaten in de (tweede) houten vloer gevallen. De ruimte tussen de vloeren vormde hierbij een "vondsten-val" waarin een vondstcomplex is verzameld dat een goede afspiegeling zou kunnen geven van de gebruiksduur van de houten vloer en de activiteiten die in deze periode op de eerste verdieping plaatsvonden (afb. 8). Het vondstmateriaal zal tevens een sluitdatum geven voor de oudere plavuizenvloer die hieronder aanwezig is.

5 Kornafel 2014.

4. Veldwerk

4.1. Doel en vraagstellingen

Het doel van het veldwerk was het documenteren van de vloeren op de eerste verdieping en het verzamelen van het vondstmateriaal uit het zandpakket tussen de plavuizenvloer en de eerste planken vloer. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd:

1. *Wat is de (relatieve) ouderdom en de gebruiksduur van de plavuizenvloer en de twee daaropvolgende houten vloeren op de eerste verdieping?*
2. *Zijn er op de vloeren sporen aanwezig die wijzen op onderverdelingen in verschillende kamers, locaties van meubilair/bedstee of looproutes (slijtage-/gebruikssporen)?*
3. *Wat is de aard en datering van het vondstcomplex dat aanwezig is in het zandpakket tussen de twee oudste vloeren?*
4. *Is op basis van het vondstmateriaal vast te stellen welke activiteiten er plaatsvonden op de eerste verdieping?*
5. *Is er een ruimtelijk verschil in de aard en aantallen van de verschillende vondsten? Zo ja, hoe kan dit verklaard worden?*
6. *Was op de eerste verdieping sprake van een opslagruimte, een publieke ruime (winkel/tapperij/logement) of een private (woon)ruimte?*

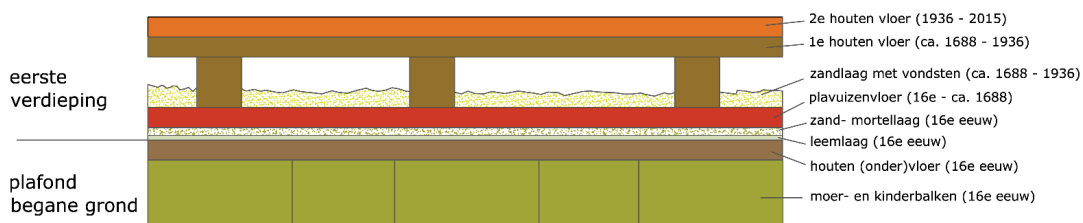
4.2 Methodes

Het onderzoek heeft plaatsgevonden op 29 september en 1 oktober 2015. Na vaststelling dat de bovenste houten vloer dateerde uit de 20^e eeuw, is deze zonder documentatie verwijderd. De hieronder liggende houten vloer is daarna onderzocht, gedocumenteerd en verwijderd. Vervolgens is het zandpakket eronder weggeschept en droog gezeefd op een zeef met een maaswijdte van 2 mm. In eerste instantie is de ruimte willekeurig onderverdeeld in drie delen: west, midden en oost. Op basis van sporen op de onderliggende plavuizenvloer bleek hier een onderverdeling aanwezig die mogelijk na het aanbrengen van de houten vloer is gehandhaafd. Het vondstmateriaal is uiteindelijk per drie veronderstelde ruimtes/zones verzameld. Deze worden hieronder nader besproken.

4.3 Onderzoekresultaten

4.3.1 Sporen

Twee vloerfases zijn gedocumenteerd en een groot aantal vondsten is verzameld uit het tussenliggende zandpakket. De sporen en vondsten dateren uit de periode 16^e-20^e eeuw. Ter verduidelijking is in afbeelding 8 een schematische dwarsdoorsnede van de bouwelementen en de vloerfases op de eerste verdieping weergegeven. Deze worden hieronder in detail besproken.

Afb. 8. Schematisch overzicht van de verschillende bouwelementen en vloerfases op de eerste verdieping.

De plavuizenvloer

De plavuizen hebben een ondervloer van planken die op de moer- en kinderbalken lag. Om te zorgen dat er geen stof, zand en mortel door de vloer kon vallen, is deze afgewerkt met een 0,2-0,5 cm dikke leemlaag (afb. 9).

Afb. 9. Resten van de leemlaag op de houten ondervloer onder de plavuizenvloer.

Vervolgens is ter egalisatie een 1 cm dik zandlaagje aangebracht met daarop een mortellaag waarin de plavuizen zijn gelegd (afb. 8).

Het gaat om plavuizen van roodbakend aardewerk van het formaat 15x15/15,5x2 cm. Op sommige plavuizen waren enkele spatjes loodglazuur aanwezig. De (meeste) plavuizen hadden vijf putjes in het loopoppervlak: één centraal en één in iedere hoek van de tegel. Deze zijn vermoedelijk afkomstig van proenen, een soort standaardjes die op de ongebakken tegel werd gelegd zodat ze in de oven gestapeld konden worden. De putjes zijn de 'littekens' van deze proenen (afb. 10).

Afb. 10. Details van enkele van de plavuizen met de karakteristieke putjes in het centrum en de vier hoeken van de tegel.

Rondom de haard in de westelijke zijgevel was een rechthoek van grotere plavuizen van grijsbakkend aardewerk aanwezig (afb. 11). Ze hadden een formaat van 22x22x4 cm en ook deze plavuizen hadden proen-littekens. De plavuizen waren in een onregelmatig patroon gelegd. Daarnaast was de tegelvloer sterk doorgezakt, met name in de (latere) westelijke en oostelijke kamers en waren er verschillende slijtsporen, breuken en reparaties aanwezig. De vloer dateert waarschijnlijk uit de (oudste) bouwphase van het huis, ergens in het laatste kwart van de 16^e eeuw. Waarschijnlijk was er oorspronkelijk geen onderverdeling aanwezig op de bovenverdieping.

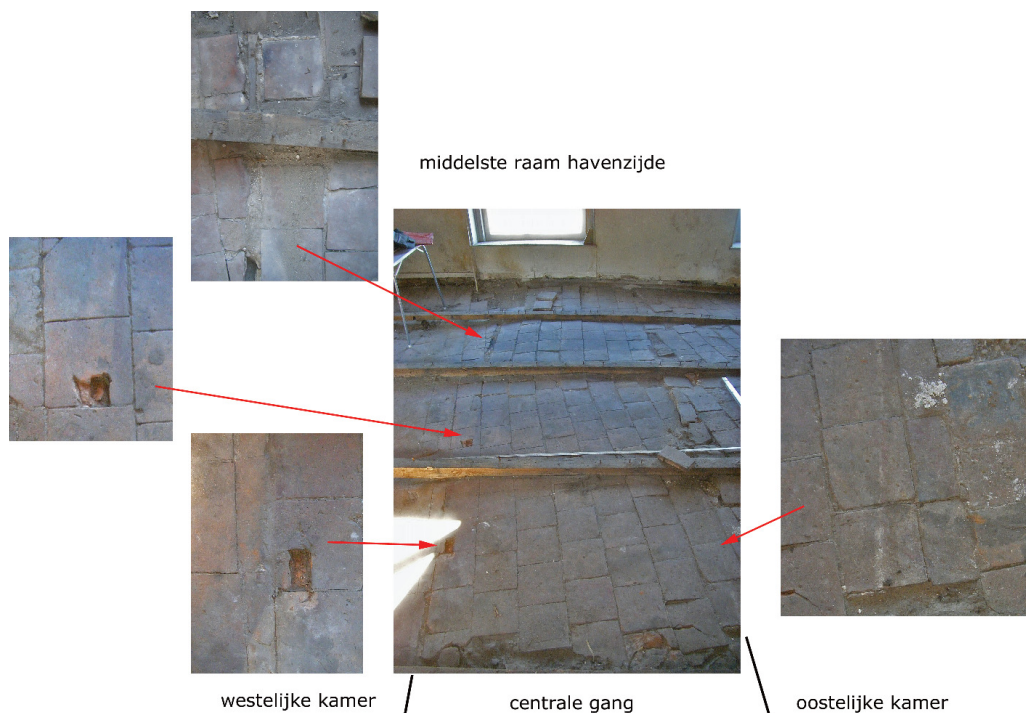
In de tweede gebruiksfase van de vloer was er echter wel sprake van een onderverdeling in verschillende ruimtes. Dit kan worden opgemaakt uit de verschillende sporen op de plavuizenvloer (afb. 11 en 12). De onderverdeling is vermoedelijk aangebracht toen het pand in 1651 in gebruik werd genomen als de winkel/café 'Hof van Holland'.

Afb. 11. De 16e -eeuwse plavuizenvloer met daarin aangegeven de 17e -eeuwse aanpassingen en onderverdeling tijdens de tweede gebruiksfase (Digitale documentatie, bewerking en afbeelding: Nipides 2015).

Hierbij zijn de plavuizen in het midden uit de vloer gehaald en als een baan met een andere oriëntatie herplaatst. Dit markeert een smalle, centrale gang van 1,25 m breed. Anders dan de oorspronkelijke plavuizenvloer, is deze gang nu haaks op de voorgevel georiënteerd. De gang lag (grotendeels) in het verlengde van het middelste raam. Aan weerszijden van de gang waren kamers aanwezig die werden verlicht door de twee andere ramen in de gevel aan de havenzijde.

De begrenzing van de drie ruimtes was herkenbaar aan verschillende sporen in de vloer (afb. 11, 12). De westwand van de gang bestond deels uit een ingekaste sleuf met daarin een houten balkje en twee ingekaste gaten voor twee kleine palen. Hier was waarschijnlijk een houten wand aangebracht. Deze was op de tegels nog herkenbaar was als een lichte (onverkleurde) streep. De tegels in de gang waren ook donkerder (gebleven) dan in de beide kamers. De oostelijke afscheiding was alleen herkenbaar aan een mortelstreep op de tegels, wellicht stond hier een dunne bakstenen muur.

Afb. 12. De plavuizenvloer ter hoogte van de centrale gang, gezien in de richting van het middelste raam in de gevel aan de havenzijde. In detail zijn de sporen in/op de vloer te zien die de wanden van de gang vormden.

De onderverdeling in een gang en twee kamers is ook herkenbaar op het plafond. Overeenkomstig met de sporen op de plavuizenvloer die de gang markeren, was op het plafond nog een restant van de 17^e -eeuwse rankenbeschildering te zien (afb. 13). Ter hoogte van de oostelijke kamer was deze niet (meer) aanwezig en ter hoogte van de westelijke kamer bevond deze zich nog onder een jongere laag verf.

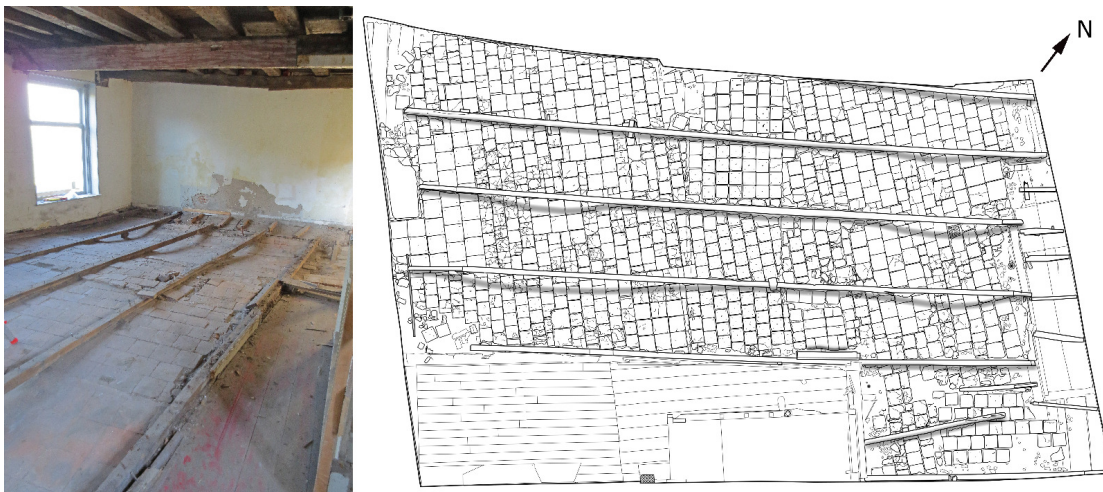
Afb. 13. Het plafond gezien van onderaf, staande in het gangetje met links de oostelijke kamer en rechts de westelijke kamer.

Oorspronkelijk kon de eerste verdieping bereikt worden door een spiltrap in de zuidwesthoek. Van hieruit zal het gangetje langs de achtergevel gelopen hebben tot het midden van het pand en van daaruit haaks naar de voorgevel aan de havenzijde. De twee kamers aan weerszijden hadden vrijwel dezelfde breedte, namelijk circa 3,7 m (afb. 11).

De houten vloer

Op een gegeven moment werd de plavuizenvloer blijkbaar te gebrekkig en is er een verhoogde houten vloer aangelegd. De haard in de zuidelijke zijmuur is hierbij gehandhaafd en ook opgehoogd (afb. 11). Deze verbouwing is te dateren rond het eind van de 17^e of begin van de 18^e eeuw. Mogelijk is dit gebeurd in 1688, toen het pand werd gesplitst van De Toelast en in handen kwam van de zwagers Govert Denijs en Jan Jansz. van de Schaar.

Allereerst is in de lengterichting van het pand een aantal dunne balken aangebracht. Ter hoogte van het centrale gangetje waren deze ingekast in de plavuizenvloer. Ter hoogte van de (doorgezakte) vloerdelen in de beide kamers 'zweefden' deze balken los van de plavuizenvloer, maar waren op regelmatige afstand wel ondersteund door houten klossen (afb. 14). Hiervoor was een balk met sierprofiel en groene verf in stukken gezaagd en hergebruikt.⁶ De houten vloer had dezelfde oriëntatie als de tweede gebruiksfase van de plavuizenvloer.

Afb. 14. De dragende balken voor de houten vloer op de oudere plavuizenvloer. Hierop is goed te zien hoe sterk de plavuizenvloer in de noordelijke en zuidelijke kamers is verzakt. In het midden zijn de balken ingekast in de plavuizenvloer. (Digitale documentatie, bewerking en afbeelding: Nipides 2015).

Op de balken is een eikenhouten vloer aangelegd van planken met een breedte ca. 28 cm en een dikte van 2 cm. In een latere gebruiksfase zijn de kieren tussen de planken dichtgemaakt met dunne latjes (afb. 15).

6 Determinatielijst Hout-Papier: vondstnr. 1 – volgnr. 1.

Afb. 15. Deel van de houten vloer in het oostelijk deel van de 1^e verdieping. Onder is een detail weergegeven waarop de dichtgezette kieren te zien zijn.

Op deze houtvloer was in de westelijk deel een aantal sporen aanwezig. Het gaat om enkele vuile strepen die op regelmatige afstand over de breedte van de vloer liepen. Wat deze strepen heeft veroorzaakt is niet duidelijk. Ook was er een rechthoekig spoor zichtbaar, dat bestond uit een vuile baan en een deels opstaande verfrand. Hier zal een meubelstuk (toog?, bureau?, bedstee?) direct op de grond hebben bestaan. De vloer rondom is later behandeld (geverfd/gelakt?) waardoor deze donkerder is geworden. Onder dit meubelstuk is de vloer lichter gebleven (afb. 16). De datering hiervan is niet duidelijk, maar het kan mogelijk te maken hebben met de kamer die te zien is op de bouwtekening uit 1936. Deze toont ook een situatieschets van vóór de verbouwing en hierop is op deze plek 'iets' weergegeven. Het zullen 19^e -eeuwse sporen zijn.

Afb. 16. De houten vloer in het westelijk deel, met vuile strepen en - op de voorgrond - de omlijning van een meubelstuk op de vloer. In de details zijn delen van bovenaf weergegeven.

Het zandpakket

Onder de houten vloer lag een zandpakket met een wisselende dikte (afb. 17). Dit was afhankelijk van de mate waarin de onderliggende plavuizenvloer was doorgezakt. Langs de randen van de vloer lag minder zand, soms helemaal niets tot enkele centimeters. Dikkere zandniveaus tot circa 10 cm waren aanwezig in het midden van de twee kamers links en rechts van het centrale gangetje. In totaal is er bijna een kuub zand verwijderd en gezeefd. Het zand had een heel kleine korrelgrootte: meer stof dan echt zand. Hoe dit zand tussen de vloeren terecht gekomen is, is niet met zekerheid te zeggen. Het is zeker geen doelbewust aangebrachte laag. Dit is af te leiden uit het feit dat er enkele munten in geoxideerde toestand vastgeplakt op de plavuizenvloer lagen. De vondsten waren door het hele zandpakket aanwezig en lagen niet als een vondstlaag in/op de top van het zand. Het zand is dus afgezet gedurende de gehele gebruiksduur van de plankenvloer. Het gaat waarschijnlijk om zand/vuil dat afkomstig is van de schoenen van bezoekers. Over een gebruiksduur van circa 100 jaar is deze hoeveelheid zand/stof niet onwaarschijnlijk.

Afb. 17. Het zandpakket zoals dat zichtbaar werd na het verwijderen van de houten vloer, gezien in de richting van de oostelijke zijmuur.

4.3.2 Vondsten

Tijdens het onderzoek zijn vondsten gedaan in de materiaalcategorieën keramiek, glas, metaal, hout, papier, textiel, bot, schelp en steen. Deze worden hieronder besproken aan de hand van een indeling naar gebruikscategorieën.⁷

Bereiding-, keuken- en tafelgerei / Opslag-, drink- en schenkgerei

Hieronder zijn scherven (keramiek en glas) te scharen van onder andere borden, een kopje en drinkglazen. Het gaat in beide gevallen om kleine aantallen en om kleine fragmenten. De keramiek betreft slechts 8 scherven, waaronder de bakseltypen roodbakkend aardewerk, faïence, witbakkend aardewerk, steengoed 2 en Europees porselein (afb. 18). De fragmenten die op functie te classificeren zijn, zijn een faïence bord en een kopje van Europees porselein. De keramiek is slechts algemeen te dateren in de 18e en 19e eeuw.

⁷ Alle voorwerpen die worden opgeslagen in het stadsdepot van de gemeente Dordrecht worden ingedeeld in één van deze gebruikscategorieën.

Afb. 18. Keramiek uit het zandpakket.

Van drinkglazen zijn 44 scherven gevonden.⁸ In alle gevallen gaat het om kleurloos glas. Van enkele exemplaren zijn meerdere scherven aanwezig. De scherven zijn in ieder geval van ten minste één beker en één kelkglas (afb. 19). Het kelkglas was voorzien van facetten. Van het bekersglas zijn verschillende scherven gevonden. Het was een glas met een platte, dikke bodem en een diameter van 6,5 cm. Het was versierd met een gegraveerde chinoiserievoorstelling van florale ranken, golflijnen, geradeerde cirkels en een cirkel met een voorstelling van een landschap met pagode (afb. 19). Het glas is te dateren in de periode 1700-1750 en is mogelijk ingevoerd vanuit Bohemen.⁹ Daarnaast is er één scherv van, vermoedelijk, een fles gevonden.

Afb. 19. Links: fragment van een kelkglas, rechts: scherven van een bekersglas met gegraveerde chinoiserievoorstelling. Inzet: ter vergelijking een compleet exemplaar (niet hier gevonden).¹⁰

Rookgerei

Dit is de grootste vondstcategorie: het onderzoek bracht maar liefst 418 fragmenten van (pijpaarden) pijpenstelen aan het licht. Het gaat om stelen van 0,5 cm dik waarvan enkele waren versierd met een radering en één met rode verf (afb. 19). Naast stelen zijn 19 fragmenten van pijpenkoppen gevonden. Het gaat om een overgangstype van trechtervormige naar eivormige ketels. Enkele waren voorzien van een radering onder de rand. Op twee fragmenten stonden merken. Het gaat om bijmerken zoals het wapen van Gouda (als dan niet

⁸ Sommige scherven kunnen ook afkomstig zijn van olie-/petroleumlampen.

⁹ Persoonlijke communicatie dhr. J. Kottman, met dank voor de informatie over dit type glas.

¹⁰ Kelkglas = vnr. 3-volgnr. 1, bekersglas vnr. 2- volgnr. 4 met passende scherv in vnr. 3-volgnr. 1. Het afgebeelde complete exemplaar betreft een grotere versie die druivenspoeler genoemd worden.

in combinatie met een S (Slegte = gewone)) en hielmerken waaronder een gekroonde LV (?) en LVD. Dit laatste is van de Goudse pijpenmaker Hendrik Nieuwland, die actief was tussen 1814 en 1823. De pijpenfragmenten zijn te dateren in de periode 1750-1825.

Afb. 20. Pijpfragmenten, met middenvoor enkele geradeerde en geverfde stelen.

Ten slotte werd nog een mondstuk van een sigarettenpijp gevonden. De materiaalsoort is onduidelijk; het kan gaan om schildpadschild, barnsteen of een vroege kunststof. Aan de steelzijde bevindt zich schroefdraad en aan de mondzijde zijn kauwsporen aanwezig, wat aangeeft dat het een gebruikt mondstuk betreft (afb. 21). Dit exemplaar is te dateren in het eerste kwart van de 20^e eeuw.¹¹

Afb. 21. Het mondstuk van een sigarettenpijp

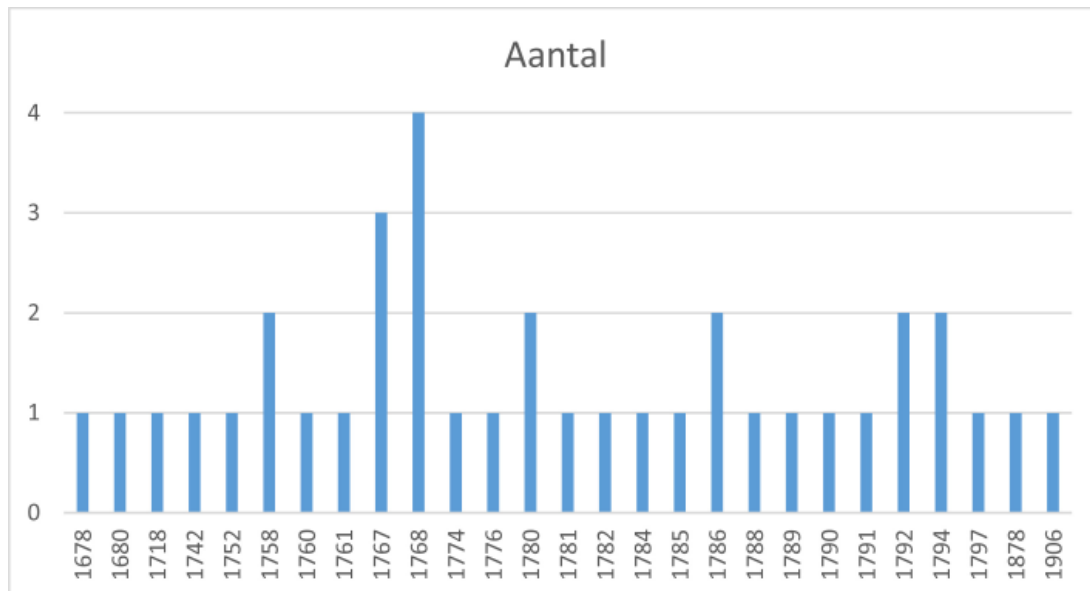
Munten

In het zandpakket zijn 56 munten gevonden. Ze dateren uit de periode 1678-1906. In tabel 1 is de dateringsbreedte gepresenteerd op basis van de muntdateringen.¹² De oudste munten dateren uit de 17^e eeuw. Het gaat in totaal om vijf munten. Van twee exemplaren was het muntjaar leesbaar, namelijk 1678 en 1680.

11 Voor vergelijkbare exemplaren zie: <http://pipemuseum.nl/index.php?hm=4&dbm=1&pk1=18&wmod=lijst&startnum=192>

12 Hierin zijn alleen de munten opgenomen waarvan het muntjaar volledig leesbaar was; N=27. NB, er zijn geen muntsoorten (met onleesbaar muntjaar) gevonden die buiten dit dateringsbereik vielen.

Uit de eerste helft van de 18e eeuw zijn munten in kleine aantallen aanwezig. Veruit de meeste munten dateren uit de periode tussen 1767 en 1797. Tussen 1780 en 1792 is er bijna van elk opevolgend jaar wel één munt aanwezig.¹³ Twee munten, uit 1878 en 1906, vallen op door hun jonge datum en omdat ze buiten de vrijwel aansluitende dateringsreeks vallen. Het kan gaan om een functieverandering van de bovenverdieping vanaf circa het begin van de 19e eeuw.

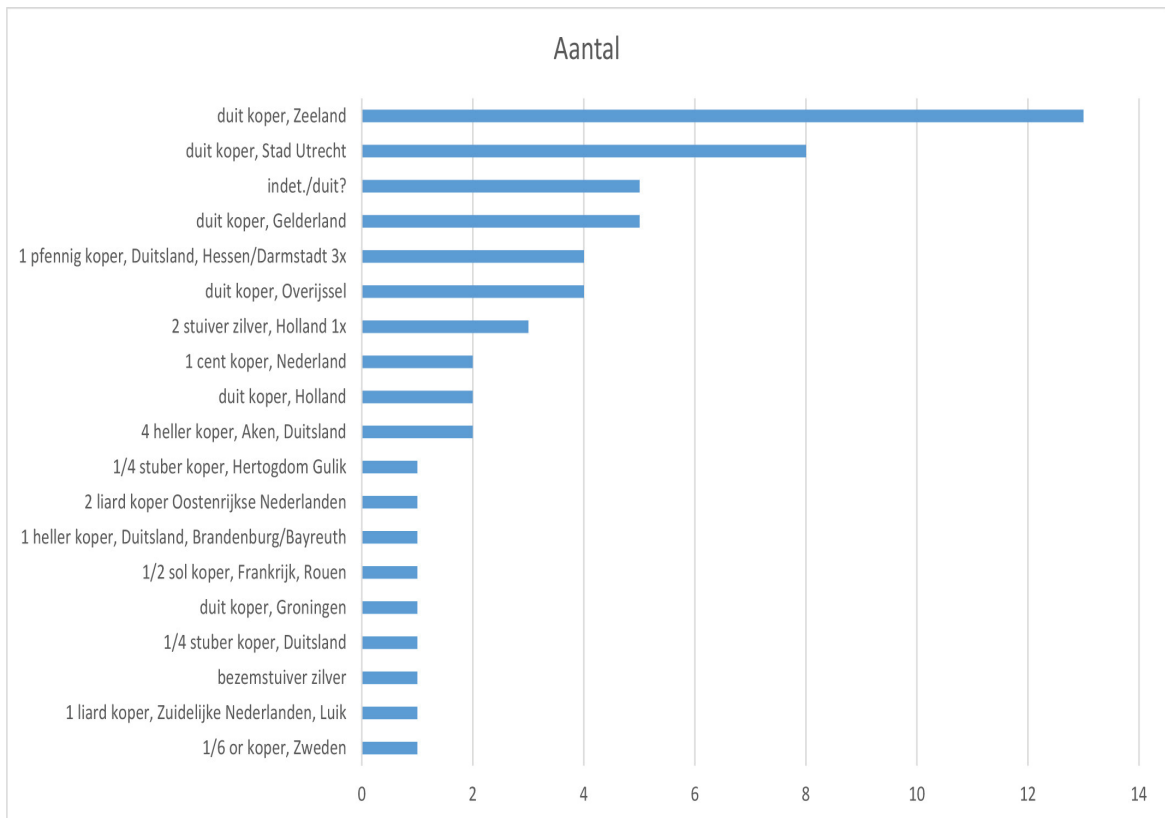

Tabel. 1. Munthistogram van de gevonden munten.

De munten betreffen verschillende muntsoorten uit een vrij groot gebied (afb. 22). De meeste munten zijn koperstukken met een lage waarde, waaronder de duit. Met ten minste 33 exemplaren is deze veruit de meest voorkomende soort. Daarnaast zijn vier zilveren munten gevonden: één (bezem)stuiver en drie 2-stuiver stukken.

Het overgrote deel is afkomstig uit de verschillende provincies van de Republiek, waaronder (in aflopende aantallen): Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Holland en Groningen. In kleinere aantallen zijn munten van lage waarde aanwezig uit Duitsland (en het Hertogdom Gulik), de Oostenrijkse Nederlanden, de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Zweden. In totaal gaat het om 13 munten van buiten de Republiek (Tabel 2 en afbeeldingen 22, 23 en 24).

13 De dateringsverspreiding (minder munten uit de eerste helft 18^e eeuw en meer munten uit de tweede helft 18^e eeuw) is mogelijk veroorzaakt door de toenemende slijtage van de vloer. Naarmate de kieren breder werden en de vloer meer gaten kreeg, werden er meer vondsten in 'gevangen'. Het ontbreken van (veel) munten uit de opvolgende 19^e eeuw kan te wijten zijn aan het afdichten van de kieren.

Tabel. 2. Overzicht van de verschillende soorten munten en hun herkomst.

Afb. 22. Overzicht van de herkomst van de gevonden munten.

Afb. 23. Overzicht van de verschillende munten uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Afb. 24. Overzicht van de buitenlandse munten.

Of dit spectrum een vertegenwoordiging is van de aard van het gebouw, namelijk een havenwinkel- en drinkgelegenheid, is niet met zekerheid te zeggen. De meeste munten lijken wel afkomstig uit steden en regio's die aan of bij de grote rivieren Rijn en Maas lagen. Daarnaast is Rouen ook van oudsher al een belangrijke havenstad en is bekend dat er vanuit de Republiek veel handel gedreven werd met de landen rond de Oostzee, waaronder Zweden. Hoewel duiten ongetwijfeld de meest voorkomende munt zal zijn geweest, is het niet ondenkbaar dat ze in deze context zijn oververtegenwoordigd omdat ze gebruikt (kunnen) zijn als speelgeld.

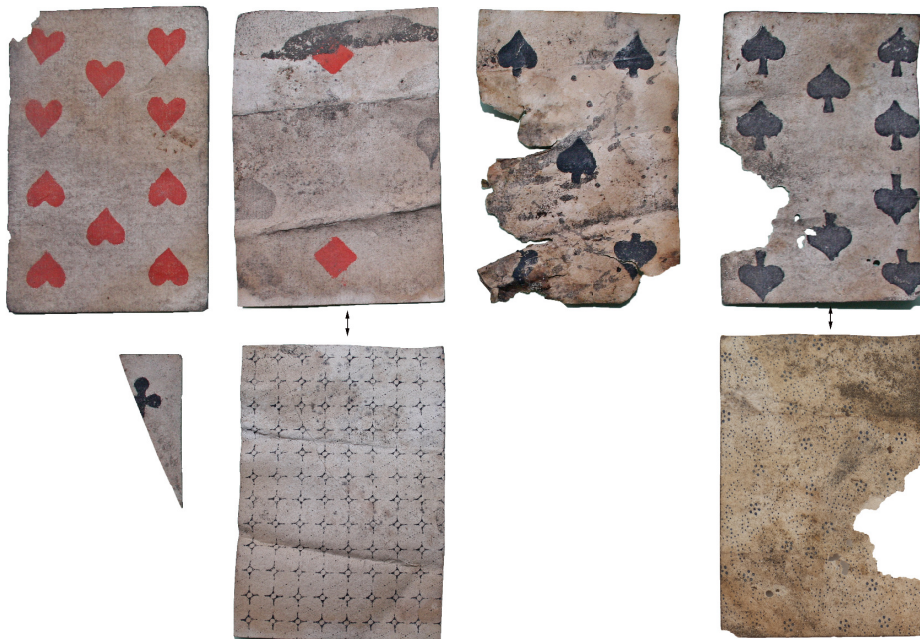
Sport & Spel

Verschillende voorwerpen wijzen erop dat op de bovenverdieping spellen gespeeld werden. Het gaat om een dobbelsteen, enkele (resten van) speelkaarten, een damschild en vermoedelijke houten speelschijfjes. Al deze voorwerpen dateren waarschijnlijk uit de 18^e eeuw. De dobbelsteen is gesneden uit bot en rechthoekig van vorm met afmetingen van 1x0,8 cm. De ogen-plaatsing is post-middeleeuws, namelijk 1 tegenover 6, 2 tegenover 5, 3 tegenover 4 ect (afb. 25).

Afb. 25. Benen dobbelsteen.

Tussen de kieren van de planken zijn ook vijf (fragmenten van) papieren speelkaarten gevallen. Ze bestaan uit drie bladen: één middelste, leeg vel, een (mechanisch) bedrukte achterzijde en een bedrukte/gestempelde voorzijde met het speelsymbool. De kaarten zijn van twee verschillende decks: drie kaarten hebben zwarte sterren op de achterzijde en één stippen/gestileerde bloemen. Het idee achter de prints op de achterzijde was dat het zo moeilijker voor je tegenspelers werd om de kaarten te herkennen op basis van vuile vlekjes. De kaarten hebben rechte hoeken en meten 8,2 x 5,7 cm. Van ieder speelsymbool (klaver, harten, schoppen en ruiten) is een exemplaar gevonden (afb. 26). De speelsymbolen zijn gespiegeld over een (denkbeeldige) middenas. Op basis van enkele kenmerken kunnen ze gedateerd worden in de eerste helft van de 19^e eeuw.¹⁴

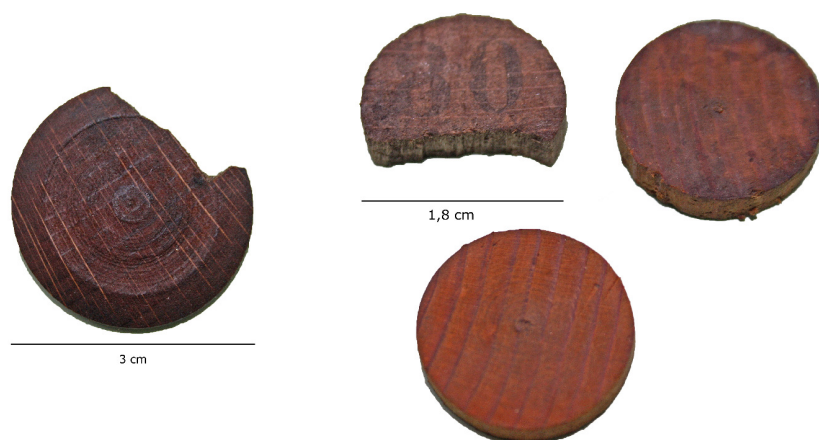

Afb. 26. De (fragmenten van) speelkaarten. Op de onderste rij zijn de (verschillende) achterzijden van de daarboven afgebeelde ruiten 2 en schoppen 10 te zien.

Naast een dobbelsteen en speelkaarten is ook een schijfje gevonden met een diameter van 3 cm, gemaakt van een zachte houtsoort. Het schijfje heeft dikke draairingen, zoals die nu nog worden gemaakt op damstenen. Waarschijnlijk gaat het hier dus om een damschiif.

¹⁴ Met dank aan Simon Wintle van The World of Playing Cards (<http://www.wopc.co.uk/>). Onder andere gebaseerd op de mechanisch geprinte achterzijde, gespiegelde symbolen en afwezigheid van index nummers.

Hiernaast zijn vier schijfjes van naaldhout gevonden. Deze hebben een diameter van 1,8-1,9 cm en een dikte tussen 0,2 en 0,5 cm. In één daarvan is een kleine centrale doorboring aanwezig en een andere is aan beide zijden voorzien van de opdruk '80' (afb. 27).¹⁵

Afb. 27. Links de damschiif en rechts enkele (o.a. bedrukte), vermoedelijke speelschijven.

Ten slotte is een aantal knikkers van zowel (witte) keramiek als een gemarmerde steensoort gevonden (afb. 28). Enkele knikkers van keramiek zijn versierd met strepen blauwe, groene en paarse verf. De knikkers zijn te dateren in de 18^e en 19e eeuw.

Van al deze voorwerpen is uiteindelijk niet met zekerheid te zeggen of het verloren items zijn die in de winkel verkocht werden of dat ze verloren zijn tijdens het spel. Enkele aanwijzingen die op het laatste wijzen zijn de gebruikssporen en -glans op de benen dobbelsteen en het feit dat één van de speelkaarten meerdere keren was dubbelgevouwen.

Afb. 28. Verschillende knikkers: links en voor enkele stenen exemplaren, achter (beschilderde) knikkers van keramiek.

Schrijfgerei en boeken

Er zijn vijf fragmenten van een schrijfleij gevonden. Daarnaast zijn er vijf fragmenten van leien griffels gevonden (afb. 29). Sommige delen zijn klein, maar hebben wel aan beide zijden een scherpe punt. Deze zijn dus waarschijnlijk gebruikt. Er zijn echter mogelijk ook ongebruikte griffel(delen) aanwezig. Rond één daarvan zaten nog resten kleurloos papier, rond een ander was een (opgeplakte?, dunne) gekleurde papierrest aanwezig met een versiering van bruine en groene ruiten, afgezet door zwarte lijnen. Het is ook mogelijk dat dit erop geschilderd is. Mogelijk betreft dit laatste materiaal verloren koopwaar uit de winkel.

¹⁵ Mogelijk zijn het speelschijven van het kienspel (pas ná 1846) of een voorloper daarvan.

Afb. 29. Scherven van een schrijfleij en leien griffels waarvan enkele met (gekleurde) papierresten.

Daarnaast zijn nog enkele boeksnippers gevonden. Het gaat om een snipper met aan beide zijden een in Latijn gedrukte tekst en een licht verbrande snipper van een boek met aan beide zijden een Duitse tekst in gotische drukletters. Van beide teksten zijn slechts woorddelen aanwezig/herkenbaar. De datering ervan is niet zeker, maar beide dateren mogelijk uit de 18^e-19^e eeuw.¹⁶

Persoonlijke verzorging

Onder de voorwerpen voor persoonlijke verzorging behoren een kam en een mogelijke oorlepel (afb. 30). De kam is gesneden uit hoorn en heeft verschillende formaten tanden in aflopende dikte. De vermoedelijke oorlepel heeft een lengte van 4,9 cm en is gedraaid van een stuk koperdraad. Aan de ene zijde is een oog en aan de andere zijde een stompe punt aanwezig.¹⁷

Afb. 30. Een kam en (mogelijk) een oorlepel.

16 Onder de vloer waren enkele muizennesten aanwezig waarin veel papier verwerkt was. In de muizennesten die bekeken zijn, waren echter voornamelijk kranten (vermoedelijk begin 20^e eeuw) aanwezig. Het kan echter niet uitgesloten worden dat de boeksnippers ook uit deze periode dateren.

17 Dergelijke voorwerpen zijn met name bekend uit de middeleeuwen en zien er vergelijkbaar uit, hoewel vaak wat kleiner. Met deze voorwerpen konden oren en nagels worden schoongehouden.

Kleding & kledingaccessoires

Hieronder valt een aantal fragmenten textiel, kledingaccessoires en knopen (afb. 31). Het textiel omvat enkele reepjes blauw vilt, snippers kant, een dichtgebonden lapje linnen en een gehaakt, paars-wit gekleurd wolfragment. Ook is een aantal koperen kledinghaakjes en -oogjes gevonden. De mooiste kledingaccessoires bestaan uit verschillende knopen. De meest voorkomende zijn ronde, benen knopen met een centraal gat. Hiervan zijn er vijf gevonden. Daarnaast zijn er drie benen knopen gevonden met daaromheen (nog) textiel, onder andere met een paars ruitmotief en een stermotief. Verder waren een ronde knoop van parelmoer, een witte, matglazen bolvormige knoop met koperen oog, een zwarte glazen knoop met bloemmotief, een houten knoop met textielresten, een houten knoop met zwarte verfresten, een ronde, platte knoop van kokosnoot en een koperen knoop met een voorstelling van een vijfpuntige ster boven een anker aanwezig. Deze laatste zou mogelijk een uniformknoop (loodswezen?) kunnen zijn.

Afb. 31. Linksboven textielresten, daarnaast enkele kledinghaakjes en -oogjes, onder de knopen.

Naaigerei en spelden

Het naaigerei betreft een groot aantal koperen knopspelden en een aantal ijzeren naalden (afb. 32). Deze variëren in lengte.

Afb. 32. Verschillende spelden (links) en naalden (rechts) uit het zandpakket.

Gereedschap

Onder gereedschap valt een ijzeren schaartje met op één van de poten de letters 'AB' (afb. 33). De datering ervan is onzeker, maar het kan uit de 18e-20e eeuw dateren.

Afb. 33. Schaar uit het zandpakket.

Schoonmaakgerei

Het schoonmaakgerei betreft een houten handveger (afb. 34). Dit is het grootste voorwerp dat onder de vloer is aangetroffen. Hoe deze hier terecht is gekomen is onduidelijk. Het is mogelijk dat dit gebeurd is tijdens de verbouwing van 1936, toen een deel van de vloer is verwijderd en de trapgang is verplaatst. Op de veger zijn resten paarse verf/vernis aanwezig en de borstelkop heeft verschillende gaten met clusters varkenshaar.

Afb. 34. Veger uit het zandpakket.

Hang- & sluitwerk

Uit het zandpakket kwamen twee ijzeren sleutels (afb. 35). Eén heeft een ovale greep en de andere een ovale greep met hartvormige uitsparing. Ze dateren waarschijnlijk uit de 18e-19e eeuw.

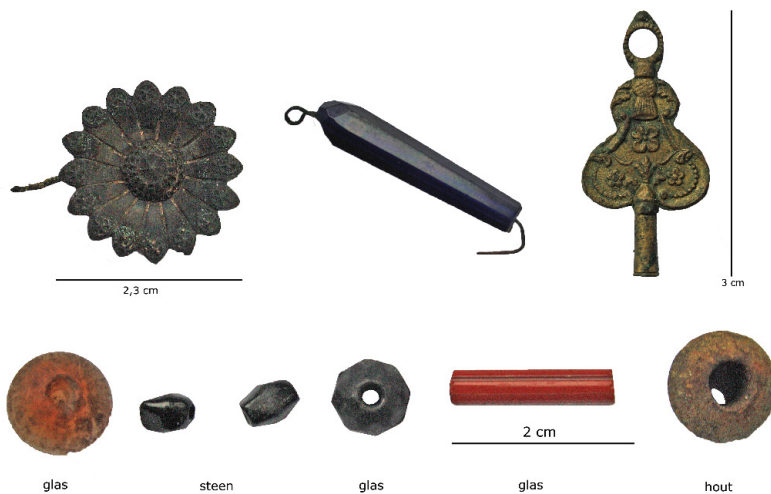

Afb. 35. Sleutels uit het zandpakket.

Sieraden & siervoorwerpen

Er is één eenvoudige broche in de vorm van een bloem van koper(blik?) gevonden. Deze kan dateren uit de periode 18e-begin 20e eeuw. Daarnaast is er een facet-geslepen blauwe sierkraal met een dun ijzerdraadje door de centrale doorboring aanwezig. Ook is er een versierde koperen/messing opwindsleutel van een zakhorloge gevonden. Deze heeft een driepasgreep met een florale versiering en is te dateren in de 18^e-19^e eeuw.

Ten slotte zijn er nog enkel kralen uit het zandpakket gehaald, waaronder een dubbel-concave houten kraal, een zwarte facet-geslepen ronde kraal, een ondoorzichtige rode glazen staafkraal met witte strepen en drie kleine zwarte stenen (of glaspasta) kralen (afb. 36).

Afb. 36. Broche, sierkraal, opwindsleutel van een zakhorloge en kralen uit het zandpakket.

Meubilair

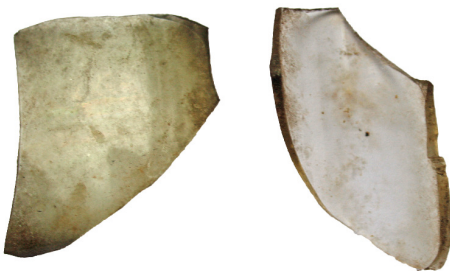
Onder het meubilair vallen een houten draaiknop met resten van zwarte verf van een la of deur en een sierkop met baluster met zwarte verf van (mogelijk) een klok of meubelstuk (afb. 37).

Afb. 37. Links een houten knop van een la of deur. Rechts een sierknop van een klok of meubelstuk.

Verlichting

Deze groep wordt vertegenwoordigd door enkele (vermoedelijke) scherven van olie/petroleumlampen (afb. 38). Het gaat om enkele buisvormige scherven kleurloos glas van verschillende formaten.

Afb. 38. Scherven van vermoedelijk lampglazen.

Wapentuig

In het zandpakket zijn zes loden kogeltjes met een diameter van 0,7 cm gevonden. Bij enkele was nog een (gietrestant) puntje aanwezig dat bij de andere exemplaren was afgeknipt. Alle kogels waren aan één zijde plat. Mogelijk gaat het om een groot kaliber hagelkogel die eventueel in geserveerd en hier genuttigd (groot)wild aanwezig was.

Afb. 39. Loodkogels uit het zandpakket.

Etenresten en overige dierlijke resten

Er zijn enkele bot- en schelpresten aangetroffen, met op sommige resten snijsporen. Hieronder zijn resten van (niet nader te determineren) grote zoogdieren, een vorkbeen (*furcula*) met brandsporen van een taling (eend) en mosselschelp (*Mytilus edulis*).

Afb. 40. Enkele botresten, met achter het vorkbeen van een taling. Inzet: een zomertaling.

Bouwmaterialen

Onder de bouwmaterialen zijn een vierkante ijzeren nagel uit de houten vloer aangetroffen alsook verschillende fragmenten vensterglas (kleurloos, geel, groen) en enkele niet nader te determineren koperen ringen, schroeven(?) en loden strips.

Overigen

Deze groep omvat een platte, ronde schijf van papier/karton, een aangepunte wilgenteen, twee aangepunte latjes met zwarte verf/teerstrepen, een houten plug, een plaatje karton met gehaakt sierstuk van textiel en twee onbewerkte stukjes barnsteen aanwezig (afb. 41).

Afb. 41. Boven: schijfje karton met papier en daarnaast een houten plug. Midden: aangepunte latjes met verf-/teerstrepen. Onder: stuk karton met gehaakt sierstuk en daarnaast enkele stukjes barnsteen.

Ten slotte gaf het zandpakket nog enkel muizenresten prijs. Het gaat zowel om botdelen als om geheel 'gemummificeerde' muizen (afb. 42). De diertjes kunnen dateren uit de gehele periode waarin sprake was van een open ruimte onder de houten vloer: tussen de 18e en de 21e eeuw.

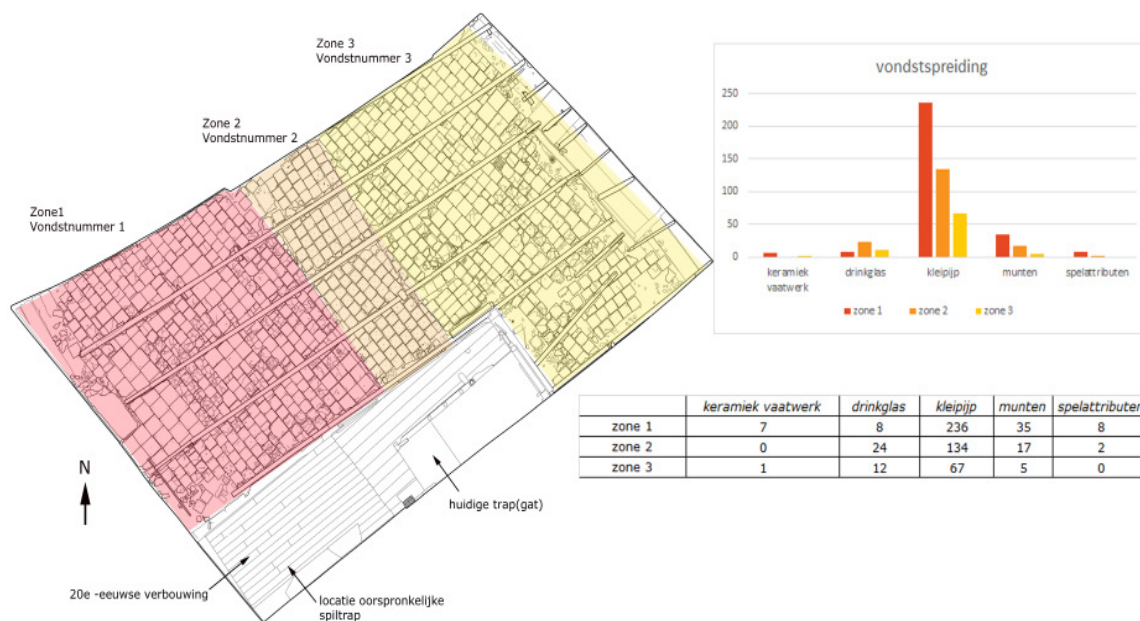

Afb. 42. Enkele 'muizenmummies'. Inzet: één van de (recentere) muizennesten onder de houten vloer.

Ruimtelijke verspreiding van de vondsten

De vondsten zijn onder drie vondstnummers verzameld. De mogelijkheid leek te bestaan dat de indeling van de 1e verdieping in drie ruimtes, bij het aanleggen van de houten vloer gehandhaafd was. Daarom zijn de vondsten verzameld per ruimte, zoals die in de voorgaande periode (2e helft 17e eeuw) zichtbaar was: de westelijke kamer, het gangetje en de oostelijke kamer (afb. 43). Op basis van enkele waarnemingen kan echter aangenomen worden dat er vanaf de aanleg van de eerste houten vloer weer sprake was van één ruimte zonder onderverdeling. Ten eerste zijn er geen sporen op de vloer aanwezig die wijzen op een onderverdeling. Daarnaast zijn er van twee voorwerpen verschillende passende fragmenten in de verschillende zones gevonden. Het gaat om drie dezelfde zwarte kralen van (vermoedelijk) één en dezelfde ketting en scherven van een bekeerglas met gegraveerde voorstelling van onder andere pagodes.¹⁸ Bij het kapot gaan/vallen van deze voorwerpen konden de delen zich blijkbaar vrijelijk over de vloer verspreiden en zo in de verschillende zones van de bovenverdieping terecht komen. Het is niet aannemelijk dat deze fragmenten zich onder de vloer (in het zand) zo ver van elkaar verspreid hebben. In de verdere tekst wordt daarom gerefereerd aan 'de drie zones' in plaats van drie ruimtes. Van sommige voorwerpen is in een bepaalde zone sprake van een oververtegenwoordiging. Dit komt (waarschijnlijk) omdat het gaat om fragmenten van één en hetzelfde voorwerp (afb. 42), zoals het gegraveerde bekeerglas, de schrijfleij, een faience bord en een kopje van Europees porselein. In elke zone zijn, in vergelijkbare, lage aantallen, etensresten, knopen en kralen aanwezig.

¹⁸ Kralen gedetermineerd onder Steen: vondstnr. 1 – volgnr. 1, vondstnr. 2 – volgnr. 3, vondstnr. 3 – volgnr. 3. Scherven bekeerglas onder Glas: vondstnr. 2 – volgnr. 4, vondstnr. 3 – volgnr. 1.

Afb. 43. De drie zones waar vondsten zijn verzameld en een overzicht van de verspreiding in aantallen van enkele voorwerpgroepen.

Een opvallende vergelijking is te herkennen in de verspreiding van de fragmenten van kleipijpen, munten en spelattributen (afb. 43).

Deze drie groepen laten, in aantallen, hetzelfde verspreidingsbeeld zien: in grote aantallen zijn ze aanwezig in zone 1, in kleinere aantallen in zone 2 en in lage aantallen of afwezig in zone 3. Vertaald naar het oppervlakteverschil tussen zone 1 en zone 2 kan gesteld worden dat er sprake is van een verschillend vondstcomplex tussen de westelijke en oostelijke helft van deze verdieping. Het is lastig een goede verklaring te geven voor deze verspreiding. Dit komt omdat bijvoorbeeld onbekend is of er een scheiding was tussen winkel en de vermoedelijke horecafaciliteit (tapperij/logement). Ook is niet duidelijk hoe de munten in deze context geïnterpreteerd moeten worden: ze kunnen zowel zijn verloren tijdens een betaallactie, maar ook als inzet bij een spel. Aangezien verschillende spelattributen duidelijk gebruikt zijn en er (ook) gebruikte tabakspijpen aanwezig zijn, lijkt de westelijke helft gebruikt te zijn om te recreëren. Hier werden onder andere spellen gespeeld en gerookt. Het grotere aantal munten is dan mogelijk te verklaren als (verloren) inzet bij spellen. Deze functie voor dit deel van de verdieping is mogelijk toe te schrijven aan de aanwezigheid van een haard in de westelijke zijmuur. De oostelijke haard is mogelijk pas later in gebruik. Het oostelijke deel van deze verdieping kan gebruikt zijn als winkel. Van veel voorwerpen weten we dat ze in de 'Hof van Holland' verkocht werden, zoals tabakswaaren, schrijfgerei en kinderspeelgoed. Daarnaast lijken sommige voorwerpen ongebruikt te zijn verloren, zoals niet berookte pijpfragmenten en griffelfragmenten met (gekleurd) sierpapier er omheen.

Conclusies met betrekking tot het vondstmateriaal

Het geven van scherp begrensde dateringsgrenzen voor dit vondstcomplex is lastig. Dit komt met name omdat er weinig voorwerpen in aanwezig zijn die een korte bestaansperiode kenden. Vrijwel alle vondstgroepen zijn niet scherper te dateren dan (globaal) de periode 18^e-19^e eeuw. Het gehele vondstcomplex is te dateren tussen circa 1675 en 1925. Dit vertegenwoordigt de ruim 200-jarige gebruiksduur van de oudste houten vloer. De later hierop gespijkerde houten vloer zal zijn aangelegd tijdens de verbouwing in 1936.

Alleen op basis van de munten zijn scherpe dateringsgrenzen te stellen. De oudste munten dateren uit het laatste kwart van de 17^e eeuw, namelijk 1678 en 1680. De verhoogde houten vloer zal dus zijn aangelegd in de periode eind 17^e eeuw en het begin van de 18^e eeuw. Het is aannemelijk dat dit gebeurde in 1688 toen het huidige pand Kuipershaven 11 werd gesplitst van De Toelast en in handen kwam van de zwagers Govert Denijs en Jan Jansz. van de Schaar. In het pand werd toen al enige decennia onder de naam 'Hof van Holland' een

bedrijf gerund. Vanaf het begin van de 17^e eeuw zijn er in toenemende aantallen munten aanwezig. Uit de eerste helft van de 18^e eeuw zijn dit er nog weinig en is het interval tussen de muntjaren groot. Het zwaartepunt ligt in de gehele tweede helft van de 18^e eeuw. Veruit de meeste munten komen uit deze periode en deze houden (abrupt) op in 1797. De dateringsverspreiding van minder munten uit de eerste helft van de 18^e eeuw en meer munten uit de tweede helft van de 18^e eeuw is mogelijk veroorzaakt door de toenemende slijtage van de vloer. Naarmate de kieren breder werden en de vloer meer gaten kreeg, nam de kans dat er meer vondsten in 'gevangen' werden toe.

Uit de periode daarna zijn maar twee munten aanwezig, namelijk uit 1878 en 1906. Er is dus mogelijk sprake van een functieverandering van de eerste verdieping vanaf het begin van de 19^e eeuw. Dit kan worden toegeschreven aan de verandering van eigenaar in 1807, toen het pand in handen kwam van schipper Wessel Krul. Het is echter ook mogelijk dat rond het begin van de 19^e eeuw de kieren in de vloer zijn dichtgemaakt waardoor er geen/minder voorwerpen (meer) onder terecht kwamen.

De meest opvallende vondsten die met enige zekerheid (voornamelijk) dateren uit de 18^e eeuw zijn de munten, de kleipijpen, een gegraveerd drinkglas en de zakhorloge-opwindsleutel. De speelkaarten zullen op basis van de vermoedelijke sluitdatum van het vondstcomplex dateren uit het eind van de 18^e eeuw of vroegste begin van de 19^e eeuw (1790-1807?). Er kan voorzichtig worden aangenomen dat er gedurende de 18^e eeuw op de bovenverdieping sprake was van een publieke ruimte in het 'Hof van Holland'. Waarschijnlijk was er sprake van een gecombineerde functie van zowel winkel als ook horeca (tapperij/logement). De etenresten zijn vermoedelijk ook toe te schrijven aan deze periode en functie. Van een groot aantal vondsten is het echter niet duidelijk of deze deel uitmaakten van de inventaris/voorraad van het bedrijf of dat het verloren bezittingen van bezoekers betreft. Hieronder vallen bijvoorbeeld de schrijflei en griffels, kam, knikkers, knopen, (petroleum-/olie)lampglazen, kralen, sieraden, naalden/spelden. Daarnaast is van een aantal van deze voorwerpen ook niet zeker of deze niet dateren uit de latere periode tussen ca. 1800 en 1936. Sommige voorwerpen kunnen dus ook van de latere bewoners/gebruikers van het huis en de verdieping zijn. Vanaf het begin van de 19^e eeuw is mogelijk sprake van een functieverandering van de bovenverdieping, waarin deze veranderd van een publieke ruimte (winkel/tapperij/logement) in een private ruimte (woongedeelte).

5. Conclusies

Ten aanzien van de vraagstellingen kan het volgende geconcludeerd worden:

1. Wat is de (relatieve) ouderdom en de gebruiksduur van de plavuizenvloer en de twee daaropvolgende houten vloeren op de eerste verdieping?

De oudste (plavuizen)vloer op de eerste verdieping dateert naar alle waarschijnlijkheid uit de oudste fase van het huis: de tweede helft van de 16e eeuw. De vloer was in gebruik gedurende de periode dat het pand nog als dependance deel uitmaakte van het grote woonhuis en herberg De Toelast aan de Wijnstraat 61-63 en vanaf het midden van de 17e eeuw, gedurende het begin als (haven)winkel en -café onder de naam 'Hof van Holland'.

De tweede (1e houten) vloerfase dateert uit de periode tussen circa 1688 en 1703 en is in gebruik tot in het eerste kwart van de 20e eeuw. De derde (2e houten) vloer is waarschijnlijk aangebracht tijdens de verbouwing in 1936.

2. Zijn er op de vloeren sporen aanwezig die wijzen op onderverdelingen in verschillende kamers, locaties van meubilair/bedstee of looproutes (slijtagesporen)?

In de aanlegfase was de bovenverdieping waarschijnlijk als één ruimte in gebruik. In de westelijke zijmuur was een haard aanwezig. Op en in de oudste plavuizenvloer zijn aanpassingen, verkleuringen en inkassingen aanwezig die wijzen op een onderverdeling. In het midden was een smalle, circa 1,25 m brede gang aanwezig met aan weerszijden twee kamers. De veranderde oriëntatie van de plavuizen in de gang en de inkassingen daarin geven aan dat dit een tweede gebruiksfase betreft. De onderverdeling in deze drie ruimtes is ook herkenbaar aan de (overgeschilderde) 17^e -eeuwse beschildering op de kinderbalken en het plafond. Op basis hiervan kan mogelijk aangenomen worden dat de onderverdeling is aangebracht bij de start van het 'Hof van Holland', vanaf circa 1650 tot 1700.

Op de houten vloer waren minder sporen zichtbaar. Sporen die wijzen op een onderverdeling waren er niet: er is nu weer sprake van één ruimte. Dit wordt bevestigd door de ruime verspreiding van de restanten van enkele gebroken voorwerpen die onder de vloer terecht zijn gekomen. Hierdoor valt op te maken dat de fragmenten zich vrijelijk over de vloer konden verspreiden. In het westelijke deel was een verkleuring op de houten vloer aanwezig van 1,7 x (ten minste) 1 m. Wat hier op de vloer gestaan heeft is niet duidelijk. Het is zeker dat de haard in de westelijke zijmuur in gebruik bleef gedurende de 18^e eeuw. De kieren tussen de vloerplanken zijn, mogelijk begin 19^e eeuw, met dunne latjes dichtgemaakt.

3. Wat is de aard en datering van het vondstcomplex dat aanwezig is in het zandpakket tussen de twee oudste vloeren?

Er was een breed vondstcomplex aanwezig dat te dateren is tussen 1675 en 1925. Hieronder bevinden zich in lage aantallen keramiek en glas. In relatief grote aantallen zijn er pijpenresten en munten gevonden. Daarnaast zijn er opvallende speelvoorwerpen aanwezig, waaronder speelkaarten, een dobbelsteen, een damschild en mogelijke andere speelschijven. In kleinere aantallen zijn textielresten en knopen, een kam, een schaar, sleutels, een zakhorloge-opwindsleutel, enkele sieraden, een sigarettenkokermondstuk, fragmenten van een schrijflei, griffels, naalden/spelden en een handveger gevonden.

4. Is op basis van het vondstmateriaal vast te stellen welke activiteiten er plaatsvonden op de eerste verdieping? Is er een ruimtelijk verschil in de aard en aantallen van de verschillende vondsten? Zo ja, hoe kan dit verklaard worden? Was hier sprake van een opslagruimte, een publieke ruime (winkel/tapperij/logement) of een private (woon)ruimte?

De vondsten uit de 18^e eeuw lijken de neerslag te zijn van een publieke ruimte van het winkel- en horecabedrijf 'Hof van Holland'. In het westelijke deel van de 1^e verdieping werd vermoedelijk meer gerecreëerd zoals pijproken, drinken en het spelen van spellen. Dit is mogelijk toe te schrijven aan de haard in de westelijke zijmuur. Het oostelijke deel kan (meer) een winkelfunctie gehad hebben, hoewel aannemelijk is dat deze functies niet strikt in onderverdeelde zones gescheiden was. De 19^e -eeuwse vondsten kunnen wijzen op een

privaat gebruik van de bovenverdieping, namelijk als woonruimte. Hierin is geen (functie) onderscheid per zone aan te geven.

Bevoegde overheid

De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. Voor vragen over de in dit rapport verwoorde resultaten kan contact opgenomen worden met dhr. M.C. Dorst, senior archeoloog, sector Stadsontwikkeling/afdeling Ruimtelijke Ordening/Archeologie (tel. 078-770 4904).

Literatuur

Balm-Kok, A., 2015: Het Hof van Holland. *Dordrecht Monumenteel* 56, pag. 33-36.

Kornafel, R., 2014: Het huis aan de Kuipershaven 11 te Dordrecht. Bouwhistorische verkenning en waardestelling. Ongepubliceerde bouwhistorische verkenning.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrong, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed